NAVOIY VILOYATI SANOAT KORXONALARIDA ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARINI OPTIMALLASHTIRISH YO‘LLARI

Raxmonova Nilufar Sattorovna
Navoiy innovatsiyalar universitet,
Iqtisodiyot mutaxassisligi magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23230306

Annotatsiya. Mazkur maqolada Navoiy viloyati sanoat korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirishning nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Tadqiqotning dolzarbligi viloyat sanoatining O‘zbekiston iqtisodiyotidagi yuqori ulushi, ishlab chiqarish hajmining jadal o‘sishi hamda resurslardan samarali foydalanish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotda xarajatlarni guruhlash, tannarxni shakllantiruvchi omillarni aniqlash, xarajatlarni budjetlashtirish, normativ usul, faoliyat turlari bo‘yicha xarajatlarni hisoblash, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish va raqamli boshqaruv tizimlaridan foydalanish masalalari ko‘rib chiqilgan. Navoiy viloyatining sanoat ko‘rsatkichlari statistik tahlil qilinib, xarajatlarni optimallashtirishning ustuvor yo‘nalishlari ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijasida moddiy, mehnat, energiya, logistika va ustama xarajatlarni kompleks boshqarish korxonalar mahsulot tannarxini pasaytirish, rentabellikni oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishning muhim sharti ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: sanoat korxonasi, ishlab chiqarish xarajatlari, tannarx, xarajatlarni optimallashtirish, boshqaruv hisobi, budjetlashtirish, resurs tejamkorligi, energiya samaradorligi, Navoiy viloyati, rentabellik.

Kirish. Bugungi kunda sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini ta’minlashda ishlab chiqarish hajmini oshirish bilan bir qatorda mahsulot tannarxini pasaytirish, resurslardan oqilona foydalanish va xarajatlarni samarali boshqarish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, mineral xomashyo, metallurgiya, kimyo, qurilish materiallari, energetika va boshqa resurs talab qiluvchi tarmoqlar rivojlangan Navoiy viloyatida ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish korxonalar moliyaviy natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi omillardan biridir.

Navoiy viloyati O‘zbekistonning yirik sanoat markazlaridan biri hisoblanadi. Rasmiy statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2025-yil yanvar–noyabr oylarida viloyatda 173 510,4 mlrd so‘mlik sanoat mahsuloti ishlab chiqarilgan va sanoat ishlab chiqarishining fizik hajm indeksi 108,4 foizni tashkil etgan. Mazkur davrda ishlab chiqarish sanoatining ulushi 83,5 foiz, tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlashning ulushi 12,2 foiz, elektr, gaz, bug‘ bilan ta’minlash va havoni konditsiyalashning ulushi 4,1 foizni tashkil etgan.

Shuningdek, 2026-yil yanvar–iyun oylarida Navoiy viloyatida sanoat ishlab chiqarishining o‘sish sur’ati 2025-yilning mos davriga nisbatan 105,4 foizni tashkil etgan. Bu ko‘rsatkich hudud sanoatining ishlab chiqarish salohiyati yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Sanoat ishlab chiqarishining kengayishi bilan birga xomashyo, materiallar, elektr energiyasi, yoqilg‘i, mehnat resurslari, transport, ta’mirlash va boshqa xarajatlarning mutlaq miqdori ham ortib boradi. Shu sababli korxona uchun asosiy vazifa faqat xarajatlarni qisqartirish emas, balki

mahsulot sifatini va ishlab chiqarish hajmini saqlagan holda xarajatlarning har bir so‘miga to‘g‘ri keladigan natijani oshirishdan iborat.

Ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish masalalari O‘zbekiston iqtisodchi olimlarining ilmiy tadqiqotlarida ham keng yoritilgan. Jumladan, B.A. Xasanov va A.A. Xoshimovning boshqaruv hisobi bo‘yicha tadqiqotlarida xarajatlar hisobi, mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish, zararsizlik tahlili, budjetlashtirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. B.A. Xasanov, Z.U. G‘aniyev va D.A. Muxammedova tomonidan tayyorlangan “Boshqaruv hisobi” o‘quv qo‘llanmasida esa material, mehnat va ustama xarajatlari, buyurtmali va jarayonli kalkulyatsiya, o‘zgaruvchan xarajatlar hamda smeta tuzish masalalari tizimli ravishda yoritilgan.

M.Q. Pardayevning iqtisodiy tahlilga oid ilmiy ishlari ishlab chiqarish samaradorligini baholash, xarajatlar va moliyaviy natijalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. R.O. Xolbekovning ishlab chiqarish hisobini tashkil etish tamoyillari va uslubiyotiga bag‘ishlangan tadqiqotlari ham korxonalarda xarajatlar to‘g‘risidagi axborotni shakllantirish va boshqaruv qarorlarida undan foydalanish nuqtayi nazaridan muhimdir.

Shu nuqtayi nazardan, Navoiy viloyati sanoat korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirishning zamonaviy mexanizmlarini ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tizimli yondashuv, iqtisodiy-statistik tahlil, taqqoslash, guruhlash, omilli tahlil, dinamik tahlil, iqtisodiy-matematik hisob-kitob va ekspert baholash usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning axborot bazasini Navoiy viloyati statistika boshqarmasi va O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining sanoat statistikasi ma’lumotlari, sanoat korxonalarining xarajatlarni boshqarish amaliyoti hamda mahalliy va xorijiy iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlari tashkil etdi. Rasmiy SIAT ma’lumotlar bazasida Navoiy viloyatining sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2023–2026-yillar kesimida muntazam yangilanib boradi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilishda ularni quyidagi asosiy guruhlarga ajratish maqsadga muvofiq:

1. Moddiy xarajatlar – xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, ehtiyot qismlar, yoqilg‘i va boshqa moddiy resurslar.
2. Mehnat xarajatlari – asosiy va yordamchi ishlab chiqarish xodimlari mehnatiga haq to‘lash hamda tegishli ajratmalar.
3. Energetik xarajatlar – elektr energiyasi, tabiiy gaz, issiqlik va boshqa energiya resurslari.
4. Amortizatsiya xarajatlari – asosiy vositalar qiymatining mahsulot tannarxiga o‘tkaziladigan qismi.
5. Ustama xarajatlar – ishlab chiqarishni tashkil etish, boshqarish, ta’mirlash va boshqa umumishlab chiqarish xarajatlari.
6. Logistika xarajatlari – xomashyoni yetkazib berish, tayyor mahsulotni tashish, saqlash va ombor xarajatlari.

Tadqiqot natijalari. Navoiy viloyati sanoati mamlakat iqtisodiyotining muhim ishlab chiqarish bazalaridan biridir. 2025-yil yanvar–noyabr oylarida viloyat sanoat korxonalari

tomonidan 173 510,4 mlrd so‘mlik mahsulot ishlab chiqarilgan. Shundan 144 914,1 mlrd so‘mi ishlab chiqarish sanoatiga, 21 083,3 mlrd so‘mi tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlashga, 7 146,0 mlrd so‘mi elektr, gaz va bug‘ bilan ta’minlashga to‘g‘ri kelgan.

Bu tarkibdan ko‘rinadiki, viloyat sanoatida ishlab chiqarish sanoati asosiy o‘rinni egallaydi. Demak, mazkur tarmoqda xomashyo va materiallardan foydalanish, energiya sarfi, mehnat unumdorligi, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish va logistika xarajatlarini boshqarish mahsulot tannarxini pasaytirishda katta imkoniyat yaratadi.

2025-yil yanvar–iyul oylarida viloyat sanoat korxonalari 104 083,8 mlrd so‘mlik mahsulot ishlab chiqargan bo‘lib, sanoat ishlab chiqarishining fizik hajm indeksi 109,4 foizni tashkil etgan.

Mazkur ko‘rsatkichlar Navoiy viloyatida sanoat ishlab chiqarishi o‘sib borayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ishlab chiqarish hajmining oshishi resurslarga bo‘lgan talabni ham oshiradi. Shuning uchun xarajatlarni boshqarish korxonalar uchun strategik vazifaga aylanadi.

Navoiy viloyati sanoat korxonalarida xarajatlarni optimallashtirishga to‘sqinlik qiluvchi asosiy omillarni quyidagicha guruhlash mumkin:

Muammo	Xarajatlarga ta’siri	Optimallashtirish yo‘nalishi
Xomashyo sarfining yuqoriligi	Tannarx oshadi	Resurs sarfi me’yorlarini qayta ko‘rib chiqish
Energiya sarfining yuqoriligi	Doimiy va o‘zgaruvchan xarajatlar oshadi	Energiya tejamkor texnologiyalar
Uskunalarning eskirishi	Ta’mirlash xarajatlari oshadi	Preventiv texnik xizmat
Ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlar	Mahsulot birligiga xarajat ortadi	Lean ishlab chiqarish
Ombor zaxiralarining ortiqchaligi	Aylanma mablag‘lar band bo‘ladi	“Just-in-time” elementlari
Mehnat unumdorligining pastligi	Mehnat xarajatlari ulushi oshadi	Avtomatlashtirish va KPI
Xarajatlar nazoratining sustligi	Rejasiz xarajatlar yuzaga keladi	Budjetlashtirish va raqamli monitoring

Sanoat korxonalarida xarajatlarning katta qismini moddiy resurslar tashkil etadi. Shuning uchun xomashyo va materiallardan foydalanish samaradorligini oshirish tannarxni pasaytirishning eng muhim rezervlaridan biridir.

Birinchi navbatda, har bir mahsulot turi bo‘yicha material sarfi normativlari ishlab chiqilishi lozim. Amaldagi sarf bilan normativ sarf muntazam taqqoslanib, tafovutlar sabablarini aniqlash kerak. Bundan tashqari, xomashyo sifatining barqarorligi ham xarajatlarni optimallashtirishga ta’sir qiladi. Sifatsiz yoki standartdan chetga chiqqan xomashyo ishlab chiqarishdagi brak, qayta ishlash va qo‘shimcha energiya sarfini oshiradi.

Shu sababli korxonalarda yetkazib beruvchilarni faqat narx bo‘yicha emas, balki **“narx + sifat + yetkazib berish barqarorligi + logistika xarajati”** mezonlari asosida baholash maqsadga muvofiq.

Navoiy viloyatining yirik sanoat korxonalarida energiya resurslaridan foydalanish tannarxning muhim qismini tashkil etadi. Ayniqsa, metallurgiya, konchilik, kimyo va qurilish materiallari sanoatida elektr energiyasi, tabiiy gaz va issiqlik sarfi katta bo‘lishi mumkin.

Energiya xarajatlarini optimallashtirish uchun:

- energiya auditi o‘tkazish;
- energiya ko‘p iste’mol qiluvchi uskunalarni aniqlash;
- yuqori samarali dvigatellarni joriy qilish;
- avtomatik boshqaruv tizimlaridan foydalanish;
- energiya sarfini mahsulot birligiga nisbatan hisoblash;
- ikkilamchi issiqlik energiyasidan foydalanish;
- quyosh energetikasi va boshqa muqobil energiya manbalaridan foydalanish

taklif etiladi.

Mehnat xarajatlarini kamaytirish xodimlar sonini mexanik qisqartirishni anglatmasligi kerak. Aksincha, asosiy maqsad bir xodim hisobiga yaratiladigan mahsulot qiymatini oshirishdan iborat.

Buning uchun:

- ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish;
- xodimlarning malakasini oshirish;
- mehnat unumdorligini KPI asosida baholash;
- takrorlanuvchi operatsiyalarni robotlashtirish;
- ish vaqtining samarasiz sarflanishini aniqlash;
- rag‘batlantirish tizimini ishlab chiqarish natijalari bilan bog‘lash

zarur.

B.A. Xasanov va boshqa o‘zbek olimlarining boshqaruv hisobi bo‘yicha tadqiqotlari korxona xarajatlarini boshqarishda budjetlashtirishning muhimligini ko‘rsatadi. Boshqaruv hisobi doirasida xarajatlarni turkumlash, baholash, smeta tuzish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish mexanizmlari ishlab chiqilgan.

Navoiy viloyati sanoat korxonalarida quyidagi budjetlar tizimini shakllantirish maqsadga muvofiq:

1. xomashyo va materiallar budjeti;
2. mehnat xarajatlari budjeti;
3. energiya xarajatlari budjeti;
4. ta’mirlash xarajatlari budjeti;
5. logistika xarajatlari budjeti;
6. umumishlab chiqarish xarajatlari budjeti;
7. kapital xarajatlar budjeti;
8. sotish xarajatlari budjeti.

Zamonaviy sanoat korxonalarida xarajatlarni boshqarishni raqamlashtirish katta iqtisodiy samara beradi. Korxonalarda ERP, MES, IoT va boshqa raqamli boshqaruv tizimlaridan foydalanish orqali xomashyo, energiya, mehnat va uskunalardan foydalanish haqidagi ma’lumotlarni real vaqtga yaqin rejimda olish mumkin.

Tadqiqot muhokamasi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Navoiy viloyati sanoat korxonalarida xarajatlarni optimallashtirishni faqat xarajatlarni qisqartirish orqali amalga oshirish kutilgan natijani bermasligi mumkin. Chunki ayrim xarajatlarning kamaytirilishi mahsulot sifati, mehnat unumdorligi yoki asosiy vositalarning texnik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ehtimoli mavjud.

Shuning uchun xarajatlarni optimallashtirishning kompleks modelini joriy etish taklif etiladi:

1-bosqich. Xarajatlarni to‘liq identifikatsiya qilish.

2-bosqich. Xarajatlarni doimiy va o‘zgaruvchan xarajatlarga ajratish.

3-bosqich. Xarajatlarning mahsulot tannarxidagi ulushini aniqlash.

4-bosqich. Eng katta xarajat markazlarini aniqlash.

5-bosqich. Har bir xarajat markazi bo‘yicha normativlar belgilash.

6-bosqich. “Reja–amal” tahlilini joriy qilish.

7-bosqich. Xarajatlarni kamaytirish emas, ularning samaradorligini oshirish bo‘yicha qaror qabul qilish.

8-bosqich. Erishilgan iqtisodiy samarani baholash.

Mazkur yondashuv B.A. Xasanov va A.A. Xoshimov tomonidan rivojlantirilgan boshqaruv hisobi konsepsiyalaridagi xarajatlar hisobi, tannarx kalkulyatsiyasi, zararsizlik tahlili va budjetlashtirish mexanizmlari bilan uyg‘unlashadi. O‘zbekistonda ishlab chiqarish xarajatlari va ularning boshqaruv tahliliga bag‘ishlangan zamonaviy tadqiqotlarda ham tannarxni optimallashtirish, xalqaro standartlar asosida xarajatlarni hisobga olish va boshqaruv qarorlarida xarajatlar axborotidan foydalanish masalalariga e’tibor kuchaymoqda.

Xulosa. Navoiy viloyatining o‘ziga xos jihati shundaki, bu yerda sanoat ishlab chiqarishining katta qismi yirik ishlab chiqarish korxonalari va resurs talab qiluvchi tarmoqlar bilan bog‘liq. Shu sababli kichik hajmdagi texnologik yoki tashkiliy tejamkorlik ham absolyut qiymatda katta iqtisodiy samara berishi mumkin.

Umuman olganda, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish Navoiy viloyati sanoat korxonalarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash, mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish va hudud sanoatining uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta’minlashning muhim shartlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xasanov B.A., Xoshimov A.A. Boshqaruv hisobi. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2005. – 320 b.
2. Pardayev A. va boshqalar. Boshqaruv tahlili. – Toshkent: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2005.
3. Xolbekov R.O. Ishlab chiqarish hisobini tashkil qilish tamoyillari va uslubiyoti. – Toshkent: Fan, 2005. – 198 b.
4. Vahobov A.V., Ibrohimov A.T. Moliyaviy tahlil. – Toshkent: Sharq, 2018.
5. Karimov A.A. Boshqaruv hisobi va tahlili. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2020. – 380 b.
6. Sagdillayeva Z., Yuldasheva U., Xamidova S. Iqtisodiy tahlil. Darslik. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2023. – 445 b.
7. Xamidova S.Ya. Xalqaro standartlar asosida ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish. // Muhandislik va iqtisodiyot. – 2024. – №4. – 418 b.
8. Xamidova S.Ya. Iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida don mahsulotlarini qayta ishlash korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarining boshqaruv hisobini tashkil etish. // Moliya, pul va kredit. – 2025.